

Η φροντίδα για την καθαριότητα του σώματος και τα λουτρά των Βυζαντινών

Σ' όλες τις πόλεις του Βυζαντινού Κράτους υπήρχαν αρκετά δημόσια λουτρά¹ για την εξυπηρέτηση όλων των κατοίκων, ανεξάρτητα από κοινωνική τάξη, επάγγελμα ή φύλο. Αναμφίβολα λοιπόν τα δημόσια λουτρά ήταν βασικό στοιχείο της καθημερινής ζωής² στο Βυζάντιο και μια από τις πιο σημαντικές εξυπηρετήσεις των πόλεων³, που εξασφάλιζαν την καθαρότητα, τις κοινωνικές επαφές και την ευχαρίστηση των πολιτών. Οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες φρόντιζαν για την ανέγερση των δημόσιων λουτρών και στη συνέχεια η Πολιτεία κάλυπτε τη δαπάνη συντήρησης και λειτουργίας τους. Στα δημόσια λουτρά του Βυζαντίου οι πολίτες, άνδρες και γυναίκες, μπορούσαν να λουσθούν δωρεάν⁴. Όπως στη Ρώμη, έτσι και στο Βυζάντιο, τα δημόσια λουτρά ήταν – συνήθως – κτίσματα καλοφτιαγμένα και επιβλητικά. Στα βυζαντινά χρόνια υπήρχαν – εκτός από τα δημόσια λουτρά – και ιδιωτικά ή πριβάτων⁵, καθώς και μοναστηριακά, κτίσματα μέσα στον περίβολο των μοναστηριών ή κοντά σ' αυτά⁶. Πλούσιοι πολίτες με μεγάλη επιρροή, όπως ο Θ. Μετοχίτης⁷ ή ο Χούμονδος⁸, ήταν – συνήθως – ιδιοκτήτες πολυτελών λουτρών. Τα δημόσια λουτρά, κτήρια συνήθως αφελιμιστικού χαρακτήρα, βρίσκονταν – κατά κανόνα – σε κεντρικά σημεία των πόλεων ενώ τα ιδιωτικά κτίζονταν στις αστικές κατοικίες ή στις επαύλεις των ιδιοκτητών τους. Πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι δεν ήταν όλα τα λουτρά του ίδιου επιπέδου. Δίπλα στα αξιοπρεπή δημόσια λουτρά των πόλεων υπήρχαν αρκετές κατώτερες λουτρικές εγκαταστάσεις – συνήθως ιδιωτικές –, όπου σύχναζαν πόρνες⁹, προαγωγοί και ακόλαστοι πολίτες.

Αφέντρα Γ. Μουτζάλη

Επιμελ. Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Είναι γνωστό ότι οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές ήταν ο πυρήνας ενός πολύπλοκου και εκτεταμένου οικοδομικού συγκροτήματος, που το αποτελούσαν – εκτός από το ναό, το σκευοφυλάκιο, το βαπτιστήριο και τα παρεκκλήσια – ο «χορθανάς» (ταμείο), το «επισκοπείο» (= κατοικία του επίσκοπου), τα λουτρά¹⁰, τα μαγειρεία και τα νοσοκομεία. Τα συγκροτήματα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών, κτήρια μνημεώδη, πολυδάπανα και επιβλητικά, κατεχόντων – αναμφισβήτητα – μια ξεχωριστή θέση στον πολεοδομικό ιστό των πόλεων και συγκέντρωναν γύρω τους κάθε θρησκευτική και κοινωνική δραστηριότητα. Με τα δικά μας κρίτηρια βέβαια, οι πόλεις της παλαιοχριστιανικής εποχής ήταν αρκετά μικρές. Στον Ελλαδικό χώρο ειδικά – όπως ε-

δειξαν νεότερες έρευνες – η ζωή από άποψη δημιογραφική, κοινωνική και οικονομική βρισκόταν σε απόλυτη διάσταση με τη λαμπρότητα και τη μεγαλοπρέπεια των μνημεών¹¹. Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία ήταν έργα ενός πολιτισμού με πολύ μεγάλες προθεσμίες, που άμως θα πέρασε σε ταχύτατη παρακμή μετά την περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού. Κατά τη ρωμαϊκή εποχή πολλές πόλεις διοργανώθηκαν για να αποκτήσουν μεγάλα οικοδομήματα με θρησκευτικό και κοινωνικό χαρακτήρα, όπως αγορές, υδραγωγεία, λουτρά, αμφιθέατρα, στάδια κ.ά. Στην παλαιοχριστιανική περίοδο, που η ελληνορωμαϊκή παράδοση είναι ακόμη έντονη, γίνεται μια δύοια προσπάθεια για την ανέγερση μεγάλων συγκροτημάτων, που θα εξυπηρετούσαν πάλι κοινωνι-

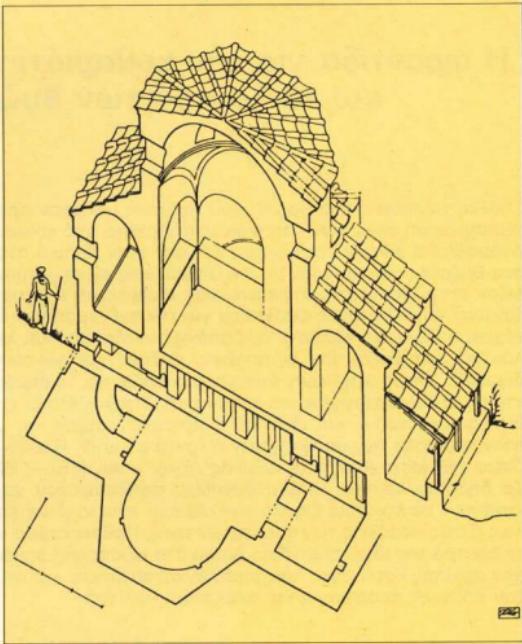
κούς ακοπούς, αλλά – κυρίως – τις ανάγκες της νέας θρησκείας.¹² Έτσι, μέσα σε ελάχιστα χρόνια, κτίστηκαν παντού παλαιοχριστιανικές βασιλικές για να επιβεβαιώσουν – με τρόπο μάλιστα τοπιωσιακό – το κύρος της Εκκλησίας. Τα λουτρά που βρίσκονταν κοντά στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές, είτε ήταν καινούργιες εγκαταστάσεις είτε συντηρήμένα τμήματα παλαιότερων λουτρών, συνέχισαν να λειτουργούν προσεκλιύοντας τον κόσμο και εξυπηρετώντας νέους στόχους και σκοπιμότητες¹³. Οι σχέσεις ρωμαϊκών θερμών και παλαιοχριστιανικής βασιλικής καλύπτουν ένα πολύ ευρύ φάσμα¹⁴. Σχετική με τις σχέσεις χριστιανικής λατρείας και λουτρών είναι και η πληροφορία της Σωζόμενού, που αναφέρει ότι στα πρώτα χρόνια του 4ου αι. μ.Χ., όταν οι

κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης έμαθαν την απόφαση του Αρκαδίου να εξορίσει τον Ιωάννη Χρυσόστομο, αποχώρησαν από την εκκλησία και γιόρτασαν το Πάσχα μέσα σε γειτονικό βαλανείο¹⁴. Ας μην ξεχνάμε όμως ότι από την εποχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ο κοινωνικός ρόλος της Αγοράς (Forum) είχε μετατοπιστεί στα θέατρα, στα στάδια και στα βαλανεία¹⁵. Η ανέγερση λοιπόν βασιλικών σε χώρους όπου υπήρχαν ήδη ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά δημόσια λουτρά έδωσε – πιθανόν – λύση σε χωροταξικά προβλήματα της παλαιοχριστιανικής πόλης¹⁶.

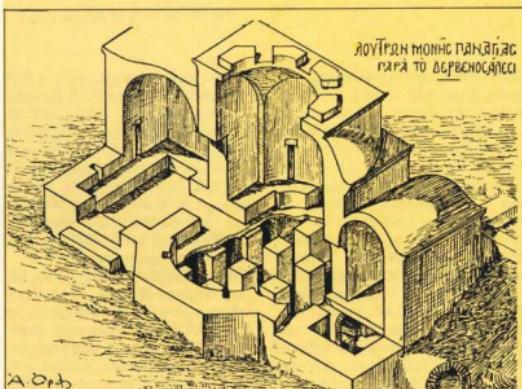
Οι συνήθειες λούσης της παλαιοχριστιανικής περιόδου είναι όμοιες με τις ρωμαϊκές και τα βαλανεία διατηρούν τους τρεις κύριους χώρους τους, που είναι: το tepidarium, το caldarium και το frigidarium. Οι χώροι αυτοί ήταν – συνήθως – ορθογώνιοι και κατέληγαν σε κόγχες (βλ. Πίνακα 2, Γ1, Γ2 και Δ). Το κυρίως κτήριο των λουτρών είχε υποδομή για τη θέρμανση του νερού, υπόκαυτα και αποθήκες. Υπήρχαν ακόμη: μια αιθουσα αναμονής, που οδηγούσε στα αποδυτήρια, καθώς και διάφοροι βοηθητικοί χώροι.

Ο ιστορικός Προκόπιος, στο «Περὶ κτισμάτων» έργο του, θεωρεί την ύπαρξη βαλανείων χαρακτηριστικό «πόλεων μεγάλης και ευδαιμονίος»¹⁷. Την εποχή αυτή ωστόσο υπήρχαν δημόσια λουτρά σ' όλες τις πόλεις της αυτοκρατορίας, μεγάλες και μικρές, που λειτουργούσαν όλες τις ημέρες της εβδομάδας και μερικές φορές ακόμη και τις κυριακές. Η λειτουργία των λουτρών σταματούσε μόνο σε περίπτωση μεγάλης ονομβρίας, σεισμού ή πολέμου. Από τα ρωμαϊκά ήδη χρόνια η συμμετοχή των πολιτών στα μεικτά λουτρά – τικτά ή communitia balnea – θεωρούνταν ένδειξη θητικής χαλαρότητας. Στα μεικτά λουτρά σύχναζαν – συνήθως – οι πόρνες¹⁸ και οι ακαλαστοί.

Γι' αυτό ακριβώς οι ευπολόπητες Ρωμαίες που ήθελαν να διατηρήσουν την καλή τους φήμη δεν πήγαιναν ποτέ σ' αυτά. Οι αυτοκράτορες Αδριανός, Μάρκος Αυρήλιος και Αλέξανδρος Σεβήρος απαγόρεψαν μάλιστα διά νόμου τη συνήθεια των μεικτών λουτρών, που αργότερα – στην παλαιοχρι-

A

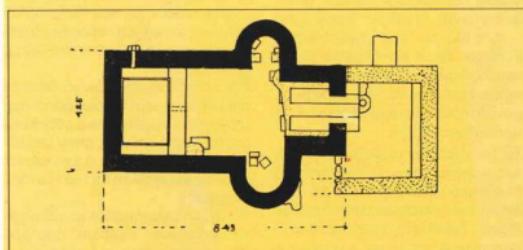
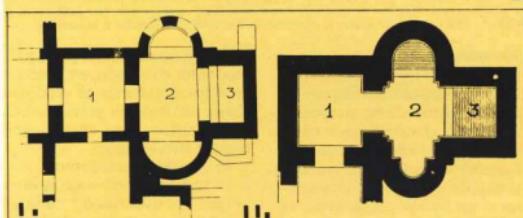
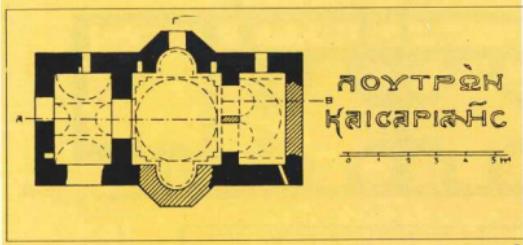

ΛΟΥΤΡΩΝ ΜΟΝΗΣ ΠΛΗΘΑΣ
ΠΑΡΑ ΤΟ ΔΕΡΒΕΝΟΚΑΙΣΣΙ

Πίνακας 1

A. Το βυζαντινό λουτρό Σπάρτης (1100-1260 μ.Χ.). Αξενομετρικό τής κατό μήκος τομής σε αναποράσταση (Χ. Μπούρας).

B. Προσποτική αναπαράσταση του μοναστηριακού λουτρού (11ου αι.) της Ι. Μ. Ζωδόχου Πηγής του Δερβενοδάλεσ (Α. Ορλάνδος).

Πίνακας 2

Α. Κάτοψη του λουτρού της Καισαριανής (11ου αι.).
Β. Κάτοψη του λουτρού του Δερβενοναέλοι.

Γ1. Κάτοψη ρυμαϊκού λουτρού Ολυμπίας.

Γ2. Κάτοψη ρυμαϊκού λουτρού Ολυμπειού Αθηνών.

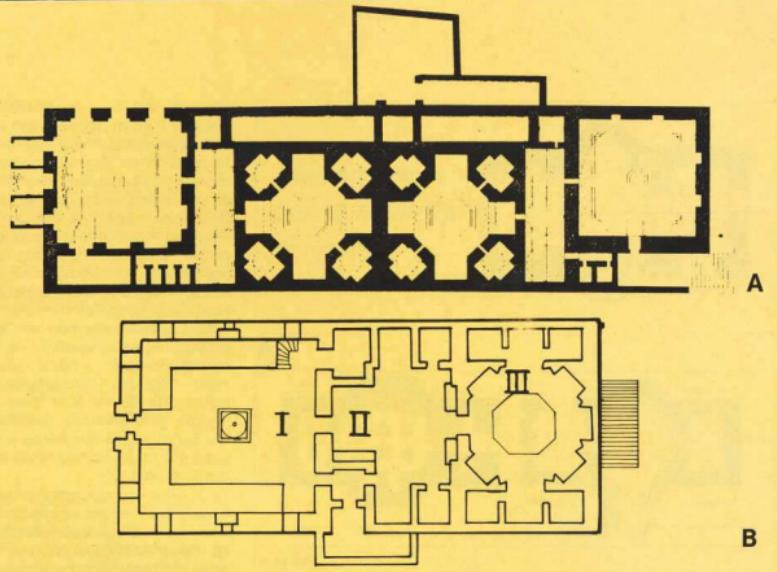
Δ. Κάτοψη παλαιοχριστιανικού λουτρού βασιλικής Ηραίου Σάμου.

στιανική περιόδο – στιγματίζεται από τον Ιωάννη Χρυσόστομο και άλλους εκκλησιαστικούς πατέρες. Τα περισσότερα λουτρά της πρωτοβυζαντινής περιόδου ήταν **δίσυμα**, για το διαχωρισμό των φύλων. Πρόκειται δηλαδή για δύο πλήρη λουτρικά συγκροτήματα με ξεχωριστες – συνήθως – εισόδους, που δεν επικοινωνούν μεταξύ τους αλλά έχουν κοινά υπόκαυστα για λόγους οικονομίας. Τον τύπο των διδύμων (διπλών) λουτρών τον βρίσκουμε και στα ρωμαϊκά¹⁹, αλλά τον συναντάμε – πολύ αργότερα – και στα μουσουλμανικά λατταριά (βλ. Πίνακα 3, Α). Όταν το λουτρό ήταν απλό, το πρόβλημα του διαχωρισμού των φύλων αντιμετωπίζοταν με διαφορετικά ωραία λειτουργίας²⁰.

Τα λουτρά της πρωτοβυζαντινής περιόδου, εκτός από τη σημαντική θέση που κατείχαν, ως οικοδομήματα, στον πολεοδομικό ιστό των πόλεων, εξαφάλιζαν τη σωματική καθαρότητα, τις κοινωνικές επαφές και την απόλαυση των περισσότερων κατοίκων, που ήταν – όπως μας πληροφορούν οι πηγές – μανιάδεις λουτρόφιλοι.

Στη μεσοβυζαντινή περίοδο όμως, όπως παραπτερεί ο Cyril Mango²¹, τόσο τα κείμενα όσο και τα κτίσματα μας βεβαιώνουν πως τα λουτρά δεν διατηρούν πια τη σημασία που είχαν κατά τη ρωμαϊκή ή την παλαιοχριστιανική εποχή. Άμεση συνέπεια της κοινωνικής και πολεοδομικής υποβάθμισης των μεσοβυζαντινών λουτρών ήταν η μείωση του αριθμού αλλά και του μεγέθους τους, τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στις επαρχίες. Τα λουτρά κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο περιορίζουν τις λειτουργίες τους σε απλές και μόνο λούσεις. Η αρχιτεκτονική των δημόσιων λουτρών των μεσοβυζαντινών πόλεων, όπως και όλων των μη εκκλησιαστικών μνημείων της εποχής τους, μας είναι σήμερα πολύ λίγο γνωστή. Αν και οι πληροφορίες από τις γραπτές πηγές δεν λείπουν, το θέμα παραμένει σκοτεινό, επειδή τα παραδείγματα των δημόσιων λουτρών της μεσοβυζαντινής περιόδου που έχουν διασωθεί είναι ελάχιστα²².

Στην Ελλάδα διασώθηκαν, σε μετριαίη κακή κατάσταση, μόλις έξι δημόσια μεσοβυζαντινά λουτρά:

Πίνακας 3

A. Κάτοψη του Haseki Hürrem Hamam της Κωνσταντινούπολης, που είναι έργο του Σινέν (G. Goodwin). Το Haseki Hürrem Hamam ήταν δίδυμο, για τη διαχείριση των φύλων, και κτίστηκε το έτος 1556, κοντά στην Αγία Σοφία, στη θέση των λουτρών του Ζευζίπου. B. Κάτοψη τυπικού σουνικακού hamam (Α. Ποοσθός). Διακρίνονται οι χώροι: I. Camekân II. Soğukluk. III. Sicakluk ή İc hamam.

της Θεσσαλονίκης²³, της Κορίνθου, βόρειο²⁴ και νότιο²⁵, της Σπάρτης²⁶, της Παραμυθιάς²⁷ και του κάστρου των Ιωαννίνων²⁸. Σώμικαν ακόμα και δύο μοναστηριακά λουτρά των μέσων χρόνων, σε καλύτερη μάλιστα κατάσταση από τα κοινωνικά. Πρόκειται για το λουτρό της Ζωδόχου Πηγής Δερβενοσάλεσι²⁹ (βλ. Πίνακες 1B και 2B) και της Καισαριανής³⁰ (βλ. Πίνακα 2A).

Στη μετά τους σκοτεινούς χρόνους εποχή, παρά την παραπομπήν ασυνέχεια των συνηθειών του αστικού βίου ως προς τα λουτρά – με τον περιορισμό των λειτουργιών τους σε απλές και μόνο λουσίες –, φαίνεται ότι δεν υπήρξαν μεταβολές στη διάρρηση των χώρων. Έτσι διατηρείται και στα μεσανικά παραδείγματα ο τριμερής χαρακτήρας των χώρων λουύης. Μετά από ένα προβλάμωμα και το αποδυτήριο, παρατάσσονται ένας χώρος μέτρια θερμανόμενος, ένας χώρος ζωήρα θερμαινόμενος και ένας τρίτος, που καταλαμβάνεται από μια αβαθή δεξαμενή³¹. Όπως φαίνεται και από τη σύγκριση των λουτρών της Καισαριανής (11ου αι.), του Δερ-

βενοσάλεσι (11ου αι.) και της Σπάρτης (1100-1260) (βλ. Πίνακα 1A), διατηρείται η αρχαία διάταξη των χώρων. Ο πρώτος «οίκος» στέγαζε το χλιαρόπ ή χλιαροψύχριον και το αποδυτήριο – κάτι ανάλογο με το ρωμαϊκό tepidarium –, ο δεύτερος το θερμόν ή ζεστόν – caldarium – και ο τρίτος την κολυμβήθρα, κόλυμβο ή δεξαμενή των βυζαντινών κειμένων (frigidarium). Για την ανέγερση των λουτρών κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο φρόντιζαν – συνήθως – οι μητροπολίτες. Υπήρχαν θώμας και δημόσια βαλανεία που ανήκαν σε ιδιώτες και νοικιάζονταν, ή άλλα που ανήκαν σε μοναστήρια τα οποία νέμονταν τις προσδόδους τους³².

Τα ρωμαϊκά και τα βυζαντινά λουτρά χρησιμεύουν ως πρότυπο για τα οθωμανικά hamam. Κάποιες διαφορές που υπάρχουν οφείλονται σε ειδικές διατάξεις του Κορανίου. Η βασικότερη απ' αυτές είναι ότι το πλύσιμο του σώματος πρέπει να γίνεται με νερό τρεχουόμενο.

Το βύθισμα του σώματος σε κοινή με άλλους δεξαμενή, που συνήθιζαν στα ρωμαϊκά και βυζαντινά βαλανεία, αντικαταστάθηκε στα

μουσουλμανικά λουτρά με το πλύσιμο πλάι στη γούρνα³³, όπου ο λουόμενος πλένεται με νερό που τρέχει από στρόφιγγα (musluk). Οι κύριοι χώροι του οθωμανικού hamam είναι οι εξής:

1. Το camekân³⁴, αποδυτήριο.
2. Το soğukluk³⁵, που θερμαίνεται μέτρια και αντιστοιχεί προς το tepidarium των Ρωμαίων ή το χλιαρόν των βυζαντινών.
3. Το sicakluk³⁶ ή İc hamam (= εσώτερο λουτρό), που θερμαίνεται πλούτι και αντιστοιχεί προς το ρωμαϊκό caldarium ή το βυζαντινό θερμό (βλ. Πίν. 3B).

Στη μεσητού του sicakluk το δάπεδο υπεριψύνεται με τέτοιο τρόπο, που σχηματίζει το λεγόμενο ὁρθεκτασί (= πέτρα της κοιλιάς), όπου ξαπλώνει κανείς μπροστά για να του κάνουν ειδικούς υπάλληλοι του λουτρού εντριβές.

Το κτήριο συμπληρώνεται τέλος με τα υπόκαυτα (külhan), που βρέσκονται συνήθως ρ' επαφή με το cicakluk, καθώς και με τους απαρτήτους βοηθητικούς χώρους, όπως αποχωρητήρια, δωμάτιο αποτρίχωσης, αποθήκες κ.ά.

Σε λίγα κείμενα αναφέρεται η «αλουστά» μερικών κληρικών ή κά-

ποιων ασκητών. Στα περισσότερα βυζαντινά κείμενα όμως γίνεται λόγος για την υπερβολή – συχνά – λουτροφιλία των λαϊκών, των κληρικών, ακόμα και των μοναχών. Πληροφορίες για τις λούσεις των μοναχών και τα μοναστηριακά λουτρά βρίσκουμε στα αγιολογικά κείμενα και στα τυπικά των μονών. Στο τυπικό της Αγίας Μονής Ναυπλίου, που συντάχθηκε το έτος 1143 από τον επίσκοπο Λέοντα²⁷, διαβάζουμε:

„... διαταπόμεθα δὲ καὶ ήμεις οἱ ἀνδρῖοι κτήτορες... λούσαθαι (τοὺς μοναχούς) κατὰ σάρβατον, ἀνεύ τῆς ἄγιας μεγάλης τεσσαρακοστῆς. Καὶ τότε γάρ ταῦτα σάρβατον τὸ λεγόμενον τοῦ ἁγίου Λαζάρου λουσέωσαν ἀπαντες μετά καὶ τοῦ ἡγουμένου».

Ένα άλλο τυπικό από τη Μονή του Παντοκράτορα της Κωνσταντινούπολης ορίζει ότι οι μοναχοί πρέπει να λούσονται κάθε δεκαπέντε μέρες²⁸.

Οι γυναίκες, τέλος, στο Βυζάντιο είναι γνωστό ότι ζούσαν πολὺ περιορισμένη ζωή και είχαν ελάχιστες ευκαρίες για έξοδο, κοινωνικές επαφές και δημόσιες εμφανίσεις. Έβγαιναν από τα σπίτια τους – όπως μας πληροφορεί ο Χρυσόστομος²⁹ – για να πάνε στην εκκλησία ή στο λουτρό.

Ανακεφαλαίωνταν όμως τα θάσα επιώθηκαν πιο πάνω, γίνεται φανερό ότι στο Βυζάντιο, άντρες, γυναίκες και παιδιά – ακόμα και κληρικοί ή μοναχοί – πήγαιναν τακτικά στα βάλωνεία και αφέρευναν αρκετό χρόνο στην ειροτελεστία του λουτρού.

Η αγάπη των Βυζαντινών για τα λουτρά, την καβαρίτητα και τον καλωπισμό του σώματος δημιουργήσεις – όπως ήταν φυσικό – μα ειδική κατηγορία παγγελμάτων. Έτοις ο υπεύθυνος των λουτρών λεγόταν **βαλανεύτρια**, αν ήταν υπεύθυνη για τη λειτουργία των γυναικείων λουτρών. **Καψάριος** ήταν ο υπαλλήλος των αποδιπτήριών που φρόντιζε για τη φύλαξη των ρούχων των λουσμένων που έμπαιναν γυμνοί στους χώρους λουστηριών. Ο **λουτράρις**³⁰ ή **λουστήρης** ή **περιχύτης** ήταν αυτός που βοηθούσε τον λουσόμενο να ξεριθεί χύνοντας πάνω του χλιαρό νερό.

Το καμίνι του λουτρού το ὄναβες ο **εγκαύστης** ή **καμινάρις** ή **καμινάρης**³¹. Υπήρχε ακόμα και ο **δρωπακιστής**³², που φρόντιζε – με τις αλοιφές και την επιδειξιότητά του – για την αποτρίχωση των λουσμένων.

Σημειώσεις

1. Για τις ομοιομοιεις των Βυζαντινών λουτρών βλ. Α. Ορλάνδου, Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική, Αθήνα 1958, σ. 99, σημ. 10-14.
2. Φ. Κουκούλη, Βυζαντίνων Βίος και Πολιτισμός, Αθήνα 1949, τ. Δ', σ. 429-432. Του ίδιου. Το λουτρά κατόπιν τους: Βυζαντίνων χρόνου, Ε.Ε.Β. 11 (1935), σ. 201-204.
3. C. Mango, Byzantium, the empire of New Rome, Αθήνα 1988, μέφρ. Δημ. Τσουκαράκη, M.I.E.T., Αθήνα 1988, σ. 99.
3. X. Μπούρα, «Ένα Βυζαντινό λουτρό στη Λαζαρεδομάνια», Ε.Ε.Β. 18 (1935), σ. 99.
4. Φ. Κουκούλη, E.Ε.Β. 11 (1935), σ. 229, 230.
5. Αρμενόπουλος, Εβραϊβά, 2, 4, § 23.
6. Α. Ορλάνδου, δ.π., σ. 97.
7. R. Guilland, Le palais de Théodore Météchite, Revue des Etudes Grecques, 35 (1920), σ. 90.
8. Ε. Μαλλήπη, Ήπια το λουτρών του Χούμουνο, Επετ. Παρανοσ., 7, 17.
9. Φ. Κουκούλη, Βυζαντίνων Βίος και Πολιτισμός, τ. Β II, σ. 128, 130 και σημ. 4, σ. 133, 139 και σημ. 4.
10. Α. Ορλάνδου, Η Εμβολίστης παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Μεσογειακής λεκάνης Αθηνών 1952, τ. Α', σ. 58, 91.
11. X. Μπούρα, Μεθόδια Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, Αθήνα 1977, τ. Β', σ. 15, 18.
12. X. Μπακαρτζή, Αρχαιοτάτα λουτρών και η Αχειροποίηση της θεοίκης Πορθμίας Μακεδονίων 5, Αφίσημα στη Μυτική Στυλιανού Πλεκενούδη, Θεοκίλη 1983, σ. 326.
13. N. Duval, Eglise et thermes en Afrique du Nord, Bulletin Archéologique, 7 (1971), σ. 296.
14. Σωζόμονος, Εκκλησιαστική ιστορία, 6, 21, 3, εκδ. Κ. Βίδα-Γ. C. Hansen, Berlin 1960', σ. 377, σημ. 16-19.
15. A. Toynbee, An Ekistical Study of the Hellenic City-State, Ancient Greek Cities, αριθμ. 1, Athens Technological Organization, 1961.
16. X. Μπακαρτζή, δ.π., σ. 327, σημ. 3.
17. Procopii Balsdon, Roman Women – Their History and Habits, Αθήνα 1982, σ. 352.
18. J.P.V.D. Balsdon, Roman Women – Their History and Habits, Αθήνα 1982, σ. 352.
19. J.P.V.D. Balsdon, δ.π., σ. 349.
20. Α. Πασαδαίου, Η πόλη του Βούτορου, Αθήνα 1981, σ. 86-87, και G. Goodwin, A History of Ottoman Architecture, London 1971, σ. 248-249 και εικ. 239 (Haseki hurrem hamam Κωνσταντινούπολης).
21. C. Mango, Daily Life in Byzantium, Akten XVI Intern. Byzantinistenkongress 11, Wien 1981, σ. 338-341.
22. X. Μπούρα, «Ένα Βυζαντινό λουτρό στη Λαζαρεδομάνια», σ. 99.
23. Α. Συγγόνουλος, Βυζαντίνων λουτρών στη Θεσσαλία, Επετ. Φιλοσοφ. Συλλογής ΑΠΘ, τ. 1940, σ. 83-97, Α.Δ. 28 (1973), 482, πλ. 455 και Αναστήλωση Βυζαντίνων και Μεταβυζαντίνων Μνημείων στη Θεσσαλία, ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ 1985, σ. 102, εικ. 91.
24. R. Scranton, Medieval Architecture in the Central Area of Corinth, XVI, Princeton 1957, σ. 78-79, πλ. 12, 1-3. Τα λείψανα του λουτρού δεν σώζονται.
25. R. Scranton, ο.π., σ. 70-71. Τα λείψανα του λουτρού δεν σώζονται.
26. X. Μπούρα, δ.π., σ. 99-112.
27. Δ. Τριανταφύλλοπολου, Α.Δ. 29 (1973-1974), χρον. 62, πλ. 114, 50 γ.
28. Ευχαριστώ τη συνάδελφο Ο. Γκράτζου που μου έδωσε την πληροφορία. Σχέδια, περιγραφή και αξιολόγηση του ευρήματος δημοσιεύονται από την ανασκαφή στο Α.Δ. 38 (1983), χρον. Το λουτρό χρονολογείται στις αρχές του 13ου αι.
29. Α. Ορλάνδου, Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική, σ. 100-102, εικ. 112, 113.
30. Α. Ορλάνδου, δ.π., σ. 103-107, εικ. 114, 115.
31. X. Μπούρα, δ.π., σ. 110.
32. X. Μπούρα, δ.π., σ. 109 και σημ. 1, 2, 3.
33. Kurna, τουρκ. Ειδος; μαρμάρης, ακίντης λεκάνης.
34. Α. Πασαδαίου, δ.π., σ. 85. G. Goodwin, δ.π., σ. 458.
35. Α. Πασαδαίου, δ.π., σ. 85, και G. Goodwin, δ.π., σ. 459.
36. Α. Πασαδαίου, δ.π., σ. 86, G. Goodwin, δ.π., σ. 459.
37. A. Ορλάνδου, δ.π., σ. 97 σημ. 5 και 6.
38. A. Ορλάνδου, δ.π., σ. 97, σημ. 7.
39. P. G. 59, 340.
40. Φ. Κουκούλη, EEB 11 (1935), σ. 228.
41. Φ. Κουκούλη, δ.π., σ. 229.
42. Φ. Κουκούλη, Βυζαντίνων Βίος και Πολιτισμός, τ. Β1, σ. 185. E. A. Sophocles, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, New York 1983, σ. 397.

The Care of the Body's Cleanliness and the Baths in Byzantium

A. Moutzali

A great number of public and private baths in every town of the Byzantine Empire provided cleanliness, social life and pleasure to most of the citizens, who according to literary sources, were great bathing lovers. All the urban baths did not, of course, meet the same high standards. Next to the reputable βαλανεῖα one could find inferior bathing installations – usually private ones – a meeting place of prostitutes, pimps and dissolute males. The Early Christian baths were either subsidiary buildings, adjacent to basilicas or independent public edifices of utilitarian character that played an important role in the formation of the town-planning network. However, during the Middle Byzantine period this situation was drastically altered: the number, size and town-planning importance of baths was thus diminished, that baths became to function as bathing places only.